

УДК 343.73

М.О. Федоров,
здобувач Київського міжнародного університету

ВИНА ЯК ОBOB'ЯЗKOBA УMOBA BІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті досліджується вина особи у скоєному правопорушенні фінансового характеру як обов'язкова умова притягнення до фінансово-правової відповідальності. Встановлено, що послідовна й точна реалізація принципу винної відповідальності є необхідною умовою правомірної протидії фінансовим правопорушенням. Зважаючи на дію принципу презумпції вини, обов'язок доводити невинність у фінансово-правових відносинах покладено на потенційного правопорушника, який повинен довести відсутність умислу або необережності при вчиненні фінансового правопорушення. Пропонується розуміти провину юридичних осіб, які допустили фінансові та інші правопорушення, як протиправне і винне діяння їх правоздатних представників, які є фізичними особами й можуть діяти умисно або необережно.

Ключові слова: вина, фінансові правопорушення, фінансові правовідносини, принцип презумпції вини, принцип винної відповідальності.

В статье исследуется вина лица в совершенном правонарушении финансового характера как обязательное условие привлечения к финансово-правовой ответственности. Установлено, что последовательная и точная реализация принципа виновной ответственности является необходимым условием правомерного противодействия финансовым правонарушениям. Ввиду действия принципа презумпции вины, обязанность доказывать невиновность в финансово-правовых отношениях возложена на потенциального правонарушителя, который должен доказать отсутствие умысла или неосторожности при совершении финансового правонарушения. Предлагается понимать вину юридических лиц, допустивших финансовые и иные правонарушения, как противоправное и виновное деяние их правоспособных представителей, являющихся физическими лицами и могущих действовать умышленно или неосторожно.

Ключевые слова: вина, финансовые правонарушения, принцип презумпции вины, принцип виновной ответственности.

The fault of a person in an offence of financial character as an obligatory condition of prosecution to financial and legal responsibility is investigated. It is established, that consecutive and exact realization of a principle of guilty responsibility is a necessary condition of lawful counteraction to financial offences. It is offered to understand the fault of the legal bodies who have admitted financial and other offences as illegal and guilty act of their capable representatives who are physical persons and able to operate deliberately or carelessly.

Keywords: fault, financial offences, a principle of a presumption of fault, a principle of guilty responsibility.

Удосконалення фінансового законодавства України та розробка теоретичних питань фінансового права є значущими для практики його застосування. Одним із центральних питань, що вивчаються наукою фінансового права, є питання про правовідносини в цій галузі права і їх співвідношення з фінансово-правовою від-

повідальністю. Проблеми фінансових правовідносин і фінансово-правової відповідальності останнім часом перебувають у центрі уваги вітчизняних вчених, що обумовлено великим теоретичним і актуальним практичним значенням вказаних інститутів.

Наголошуючи на теоретичній значущості дослідження цього інституту, необхідно зазначити таке. Питання правовідносин і фінансово-правової відповідальності найтіснішим чином пов'язані з іншими питаннями, що вивчаються наукою фінансового права. Водночас більшість основних положень зазначених інститутів не знаходять однозначного розуміння серед науковців. Природно, що це негативно позначається на вирішенні суміжних із фінансовими правовідносинами і фінансово-правовою відповідальністю питань. Тому існує необхідність в усуненні розбіжностей, у пошуку їхнього оптимального врегулювання, що, безсумнівно, позитивно вплине на розвиток суміжних із фінансовими правовідносинами і фінансово-правовою відповідальністю інститутів.

Поряд з теоретичною значущістю, дослідження питань правовідносин у фінансовому праві має і практичну значущість, адже, по суті, практика застосування відповідних норм зводиться до вирішення питання про притягнення до фінансово-правової відповідальності чи про звільнення від неї, що реалізується у межах фінансових правовідносин. З огляду на те, що підставою настання фінансово-правової відповідальності науковці визнають вчинення фінансового правопорушення, а його неодмінною ознакою називають винність суб'єкта, проблеми вини вимагають детальної розробки у доктрині фінансового права.

Представники сучасної доктрини фінансового права майже однотайні у своєму висновку щодо підстави фінансово-правової відповідальності – такою визнається фінансове правопорушення. Водночас визначення фінансового правопорушення та виокремлення його ознак можуть різнитися у поглядах окремих науковців. Розглянемо це питання, оскільки поняття фінансового правопорушення нерозривно пов'язане з аналізом його невід'ємних ознак, однією з яких виступає вина (або винність). Спочатку проаналізуємо погляди вітчизняних вчених, а потім науковців ближнього зарубіжжя.

Принагідно зауважимо, що раніше (у 1997 році) законодавство України містило поняття фінансового правопорушення. Його було сформульовано в п. 1.5.3 Інструкції про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні, затвердженої наказом Головного контрольно-ревізійного управління України від 03.10.1997 № 121: “Фінансове правопорушення – дія або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання всіх форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб, громадян України та іноземних громадян, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм”. Якщо використовувати такий підхід, то констатувати наявність фінансового правопорушення слід у випадку порушення фінансово-правових норм [14, с. 83].

Відповідно до ст. 116 Бюджетного кодексу України бюджетним правопорушенням визнають недотримання учасником бюджетного процесу встановленого цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами порядку складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету чи звіту про його виконання [3]. В Податковому кодексі РФ (ст. 106) податковим правопорушенням визнають винувато вчинене протиправне (тобто таке, що порушує законодавство про податки і збори) діяння (дію або бездіяльність) платника податків, податкового агента та інших осіб, за які цим Кодексом встановлено відповідальність [14, с. 83–84].

О.П. Орлюк вважає, що у фінансовому праві відсутнє нормативне, легальне визначення таких понять, як “фінансова відповідальність”, “фінансове правопорушення” [13, с. 199].

У теорії фінансового права трапляються різні визначення фінансового правопорушення. Так, О.А. Музика-Стефанчук зазначає, що “фінансове правопорушення – протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), яке посягає на встановлений державою порядок здійснення фінансової діяльності та спричиняє застосування відповідних санкцій, зокрема й фінансових” [11, с. 77].

На думку А.Й. Іванського, фінансове правопорушення – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність суб’єкта фінансових правовідносин, яка порушує приписи фінансово-правових норм та завдає шкоди суспільним інтересам, на задоволення яких спрямована публічна фінансова діяльність [9, с. 263].

А.І. Худяков вважає, що фінансове правопорушення – винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує норми фінансового права, за яке встановлена фінансово-правова відповідальність [16, с. 261].

Російський правознавець Ю.О. Крохіна зазначає, що фінансове законодавство не містить єдиного визначення комплексного поняття фінансового правопорушення, але закріплює визначення його різновидів – податкового правопорушення та порушення бюджетного законодавства [10, с. 184].

Спираючись на легальні визначення податкового та бюджетного правопорушень, Ю.О. Крохіна пропонує таке визначення фінансового правопорушення: фінансове правопорушення : вчинене протиправне (на порушення фінансового законодавства) діяння (дія або бездіяльність) суб’єкта фінансового права, за яке фінансовим законодавством встановлено відповідальність [10, с. 185].

Надалі, розкриваючи ознаки фінансового правопорушення, Ю.О. Крохіна стверджує, що пропонуване нею визначення містить таку сукупність найбільш важливих юридичних ознак фінансового правопорушення: 1) протиправність; 2) винність; 3) караність [10, с. 185–186].

Проте аналіз наведеного Ю.А. Крохіною визначення дає підстави для висновку, що ознаку “винність” до поняття фінансового правопорушення автор не включила.

У підручнику з фінансового права України автори зазначають, що порушенню фінансового законодавства притаманні обов’язкові ознаки: 1) антисоціальний характер, що знаходить прояв у суспільній небезпечності (якщо правопорушення є злочином, передбаченим Кримінальним кодексом) або суспільній шкідливості; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність [14, с. 84].

Дійсно, є підстави вважати, що фінансове правопорушення, подібно до інших видів правопорушень, має свої ознаки та склад. Першою ознакою фінансового правопорушення є протиправність. Протиправність у цьому випадку виявляється в тому, що порушується той чи інший припис норм фінансового права [16, с. 261].

Другою ознакою фінансового правопорушення виступає винність, що передбачає психічне ставлення правопорушника до свого діяння, яке може бути вчинене умисно або через необережність.

Бюджетний кодекс України (ч. 1 ст. 121) передбачає, що особи, винні в порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законами України [3], [14, с. 88]. Отже, можемо дійти висновку, що й бюджетне законодавство передбачає винність як обов’язкову ознаку бюджетного правопорушення, хоча у ст. 116

Бюджетного кодексу України винності безпосередньо серед ознак бюджетного правопорушення не названо.

Відповідно до ч. 1 ст. 109 Податкового кодексу України, податковими правопорушеннями є протиправні діяння (дія чи бездіяльність) платників податків, податкових агентів та/або їх посадових осіб, а також посадових осіб контролюючих органів, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених цим Кодексом та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Як бачимо, українське законодавство з питань оподаткування не містить безпосередньої вказівки на винність як ознаку податкового правопорушення.

Проте деякі норми Податкового кодексу України містять вказівки на вину суб'єкта фінансових правовідносин. Так, згідно з ч. 6 ст. 129 ПК України, за порушення строку зарахування податків до бюджетів або державних цільових фондів, установлених Законом України “Про платіжні системи та переказ коштів в Україні”, з *вини* (виділено нами. – автор) банку такий банк сплачує пеню за кожний день прострочення, включаючи день сплати, та штрафні санкції у розмірах, встановлених цим Кодексом, а також несе іншу відповідальність, встановлену цим Кодексом, за порушення порядку своєчасного та повного внесення податків, зборів (обов'язкових платежів) до бюджету або державного цільового фонду.

Таким чином, можна дійти висновку, що вина є обов'язковою ознакою фінансового правопорушення. Звідси впливає необхідність дослідити зміст цієї категорії та її зв'язок з фінансово-правовою відповідальністю, що і є завданням цієї статті.

Відповідно до тлумачного словника В.І. Даля термін “вина” має два основних значення: з одного боку, “вина – засада, причина, наслідок, привід”; з іншого боку – “провина, злочин, гріх, будь-який недозволений, негожий, вартий осуду вчинок” [6, с. 204].

Приблизно таке саме тлумачення міститься у словнику С.І. Ожегова та Н.Ю. Шведової, де зазначено, що вина – “проступок, злочин; причина, наслідок будь-чого несприятливого” [12, с. 82].

Питання вини та винної відповідальності неодноразово становили предмет спеціального розгляду в загальній теорії права. Так, деякі правознавці у своїх дослідженнях зазначають, що в понятті вини виявляється не просто суб'єктивна сторона правопорушення, а розкривається суб'єктність дії (бездіяльності), належність її суб'єкту як опосередкованої його свідомістю, такої, що рухається його волею. Зі змістового боку суб'єктність правопорушення розкривається як така, що в ній виявилось негативне (або байдуже) ставлення до охоронюваних правом суспільних інтересів, до вимог правопорядку. Більше того, “форми вини, що традиційно виокремлюються у правознавстві (умисел та необережність) становлять собою ні що інше, як сформульовані у законодавстві критерії, що дозволяють визначити міру суб'єктності діяння, яка варіюється від яскраво вираженої суб'єктності діяння при прямому умислі до слабко вираженої суб'єктності діяння у небалоті, повністю зникаючи в ситуації випадку” [7, с. 108–109].

Відповідно до поглядів вчених-теоретиків права “жодне психічне ставлення не є виною поза його зовнішнім проявом і жоден зовнішній прояв життя людини принципово не може бути охарактеризований як правопорушення поза його психічним змістом. Єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін діяння може бути розділена лише в науковому аналізі, й існувати у цій роздільності вони можуть лише як момент наукового аналізу, але не як момент соціальної дійсності” [7, с. 114]. Такий підхід дозволив Ю.А. Денисову резюмувати, що “поняття

правопорушення та вини – це визначення того самого об'єктивного змісту під різними кутами зору” [7, с. 115].

На думку С.В. Векленка, вина становить об'єктивно-суб'єктивну категорію, зміст якої утворюють два хоча і взаємопов'язані, проте самостійні точки зору. З одного боку, це ставлення особи, яка вчинила будь-який проступок або правопорушення, до того, що вона вчинила. Встановлення цього ставлення є обов'язковим у тих випадках, коли йдеться про вчинення злочину умисно або через легковажність (самовпевненість). Проте у випадку вчинення злочинного діяння через недбалість, у стані сильного алкогольного сп'яніння або у стані обмеженої осудності, а також у випадках вчинення більшості адміністративних, дисциплінарних і цивільно-правових деліктів, подібного ставлення або не існує взагалі, або його встановлення через об'єктивні обставини визнається неможливим, або його встановлення просто не є потрібним. У цих ситуаціях цілком достатньо, щоб суспільство в особі його владних структур визначило це діяння винним, а особу, яка його вчинила, такою, що підлягає відповідальності [5, с. 31–32]. Звідси другою складовою поняття вини, на думку С.В. Векленка, виступає ставлення суспільства до цього вчинку чи правопорушення та до особи, що його вчинила. У цьому ставленні виражається оцінка неприйнятної поведінки свідомого індивіда з точки зору таких правил поведінки, що реально існують у конкретній історичній період і схвалені більшістю членів суспільства. В основу такого ставлення суспільства до порушника закладається потрібна поведінка, тобто така, що очікується, та прогнозується реакція особи на ту чи іншу ситуацію, на той чи інший вплив факторів навколишнього середовища [5, с. 32].

Важливою для розуміння сутності вини у фінансових правовідносинах є відповідь на такі питання: чому вина визнається обов'язковою умовою відповідальності у фінансовому праві? У чому саме виявляється зв'язок вини та відповідальності?

На думку Ю.О. Крохіної, принцип притягнення до юридичної відповідальності лише за вчинення винного діяння є вихідною засадою всіх публічних галузей права, у тому числі й фінансового. Наприклад, відповідно до п. 1 ст. 110 Податкового кодексу РФ податкове правопорушення може бути вчинено умисно або через необережність [10, с. 189].

Ми погоджуємося з висловленою вище думкою та вважаємо, що принцип винної відповідальності або, як його ще називають у літературі, принцип суб'єктивного ставлення в вину є фундаментальним принципом публічного права й правової політики держави.

В юридичній літературі з фінансового права зазначається, що основною відмінністю фінансової відповідальності від адміністративної та кримінальної є те, що до фінансової відповідальності може бути притягнуто як фізичну, так і юридичну особу [11, с. 78].

У зв'язку із цим питання змісту вини фізичної та вини юридичної особи потребує додаткового вивчення, оскільки, як уже йшлося вище, вина є психічним ставленням осудної особи, а психіка є властивістю лише фізичної особи. Тому, досліджуючи принцип винної відповідальності, розглянемо його спочатку стосовно правопорушника фізичної особи, а потім з'ясуємо зміст вини юридичної особи.

На нашу думку, під принципом винної відповідальності у публічному праві варто розуміти сукупність відтворених у юридичних нормах основоположних ідеологічних, політичних, етичних і ціннісних ідей, концепцій, правових понять та інститутів, що відображають гуманістичний світогляд, відповідно до якого лише осудна фізична особа, яка досягла належного віку, винувато (умисно або

через необережність) вчинила суспільно неприйнятне, шкідливе або небезпечне діяння, передбачене чинним законодавством як правопорушення, виступає суб'єктом правопорушення і підлягає публічно-правовій відповідальності.

Принцип винної відповідальності описується у публічно-правових галузях за допомогою формули: “є осудним – є винуватим, підлягає відповідальності”. Він тісним чином пов'язаний із усіма іншими принципами, правовими інститутами і юридичними механізмами. Видається, що цей принцип є “наріжним каменем” публічного права, що становить підґрунтя побудови сучасних законодавчих систем відповідальності.

Принцип винної відповідальності є загальним принципом публічного права. З точки зору теорії права та правової політики держави у публічно-правовій царині, принцип винної відповідальності є елементарною умовою правильної соціально-політичної оцінки людської поведінки взагалі, зокрема, такої, що становить собою правопорушення.

За своєю побудовою і внутрішнім змістом принцип винної відповідальності належить до системних. До його структури входять три взаємопов'язані й водночас відносно самостійні компоненти (елементи): осудність – суб'єктна юридична передумова вини та публічно-правової відповідальності (належить до суб'єкта відповідальності); вина (у формі умислу або необережності) – суб'єктивна підстава відповідальності, та безпосередньо сама відповідальність – реакція суспільства і держави через застосування відповідного закону на особу як наслідок винного вчинення осудним суб'єктом суспільно шкідливого (або небезпечного) діяння, що визнається правопорушенням.

У галузях публічного права містяться різні підходи до процесуальної складової принципу вини. Так, у кримінальному процесі однією з головних засад визнається принцип презумпції невинуватості. Водночас у такій публічно-правовій галузі як фінансове право, навпаки, головним є принцип презумпції винуватості суб'єкта фінансового правопорушення. Так, О.А. Музика-Стефанчук вказує, що особливість фінансової відповідальності – нехарактерний для інших (окрім цивільної відповідальності) принцип презумпції винуватості суб'єкта фінансової відповідальності [11, с. 78].

Звідси буде істотно відрізнятися процесуальна складова відповідальності, пов'язана із зазначеними презумпціями: у кримінальному праві і процесі фізична особа не зобов'язана доводити свою невинуватість, а у фінансових правовідносинах, що виникають на підставі встановленого фінансового правопорушення, фізична осудна особа зобов'язана довести свою невинуватість, щоб уникнути несприятливих фінансово-правових санкцій.

Отже, послідовна і точна реалізація правозастосовними органами принципу винної відповідальності є необхідною умовою успішної протидії правопорушенням у фінансово-правових відносинах, дотримання законності. Кожна помилка, якої припустилися при встановленні вини особи і вирішенні питання про її фінансово-правову відповідальність, має соціально-психологічний відтінок і завдає значної шкоди організації протидії правопорушенням фінансового характеру, правам і законним інтересам суб'єктів фінансової діяльності, нівелює їхню довіру державі і може сприяти поширенню правового нігілізму серед значних верств фінансово-активного населення.

У фінансовому праві чинним є принцип презумпції винуватості правопорушника. Це означає, що відповідні правозастосовні органи повинні встановити факт протиправного вчинення фінансового правопорушення, а питання винуватості впливає із факту встановленої протиправності вчиненого суб'єктом. Обов'язок

доводити невинуватість у межах фінансово-правових відносин покладено на потенційного правопорушника, який повинен за допомогою конкретних доказів довести відсутність умислу або необережності у вчиненні фінансового правопорушення. Лише за таких умов, коли суб'єкт не зміг довести свою невинуватість у фінансовому правопорушенні, настає фінансово-правова відповідальність.

Насамкінець висвітлимо ще одне дискусійне питання теорії фінансового, та й не лише фінансового, права про вину юридичної особи. Розгляд цього питання є обов'язковим з огляду на те, що всі дослідники проблем фінансового права зазначають у якості суб'єкта фінансово-правової відповідальності юридичних осіб. Так, О.А. Музика-Стефанчук вказує, що основною відмінністю фінансової відповідальності від адміністративної та кримінальної є те, що до фінансової відповідальності може бути притягнуто як фізичну, так і юридичну особу [11, с. 78]. Таку саму думку знаходимо й у інших працях з фінансового права [8, с. 149].

Проте проблема змісту вини юридичної особи потребує додаткового вивчення, оскільки у вітчизняній юридичній науці встановлено, що вина є психічним ставленням осудної особи, а психіка є властивістю лише фізичної особи.

Вважаємо за доцільне використати досвід тих держав, де проблема публічно-правової відповідальності юридичних осіб уже висвітлювалася у юридичній літературі.

Так, німецький дослідник перспектив запровадження адміністративної відповідальності юридичних осіб Гюнтер Хайне зазначав, зокрема, таке. У рішенні Федерального Конституційного Суду ФРН, що було ухвалене у 1996 р., було визнано припустимим покладання вини на юридичних осіб через вину "осіб, що відповідально для них діяли" [15, с. 102].

Цей принцип, який сам по собі є дискусійним, тим не менше був взятий на озброєння юридичною теорією і практикою багатьох країн. Так, у російській науці фінансового права зазначають, що при вчиненні фінансового правопорушення організацією також є можливим визначення вини у її діях (бездіяльності). Необхідність встановлення вини організації та врахування її форми прямо встановлено фінансовим законодавством. Зокрема, п. 4 ст. 110 Податкового кодексу РФ визначає, що вина організації у вчиненні податкового правопорушення визначається залежно від вини її посадових осіб або її представників, дії (бездіяльності) яких обумовили вчинення цього податкового правопорушення [10, с. 189]. В іншому джерелі з фінансового права Республіки Казахстан також зазначається, що вина організації у вчиненні фінансового правопорушення (у випадку, якщо суб'єктом відповідальності виступає юридична особа) визначається залежно від вини її посадових осіб або її представників, дії (бездіяльності) яких обумовили вчинення цього правопорушення" [16, с. 261–262].

Отже, як підсумок наведених підходів зазначимо таке. Видається, що стверджувати про вину юридичних осіб, розуміючи під виною, як це прийнято у вітчизняному праві, психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків, суворо кажучи, підстав немає. Проте для вироблення більш-менш прийнятної в науковому розумінні концепції вини юридичних осіб пропонуємо розуміти вину юридичних осіб, що припустилися фінансових та інших правопорушень, як протиправне і винне діяння (дію або бездіяльність) їх правоздатних представників, котрі є фізичними особами та можуть діяти як умисно, так і через необережність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Податковий кодекс України // Голос України. – 04 грудня 2010 р. – № 229–230.
3. Бюджетний кодекс України // Голос України. – 04 серпня 2010 р. – № 143.
4. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 05 квітня 2001 р. // Голос України. – 16 травня 2001 р. – № 84.
5. *Векленко С.В.* Виновное вменение в уголовном праве : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / С.В. Векленко . – Омск, 2003. – 354 с.
6. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М. : Наука, 1955. – Т. 1. А–З. – 683 с.
7. *Денисов Ю.А.* Общая теория правонарушения и ответственности (социальный и юридический аспекты) / Ю.А. Денисов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 140 с.
8. *Дмитренко Е.С.* Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України : монографія / Е.С. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 592 с.
9. *Іванський А.Й.* Фінансово-правова відповідальність : теоретичний аналіз / А.Й. Іванський. – О. : Юридична література, 2008. – 504 с.
10. *Крохина Ю.А.* Финансовое право России : учебник / Ю.А. Крохина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 720 с.
11. *Музыка-Стефанчук О.А.* Фінансове право : навчальний посібник / О.А. Музыка-Стефанчук. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К. : Атіка, 2007. – 264 с.
12. *Ожегов С.И.* Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведов. – М. : Азбуковник, 1997. – 944 с.
13. *Орлюк О.П.* Фінансове право. Академічний курс : підручник / О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 808 с.
14. Фінансове право України : підручник / за ред. М. П. Кучерявенка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 320 с.
15. *Хайне Г.* Юридические лица и их ответственность в немецком административном праве : проблемы реформации / Г. Хайне // Уголовное право. – 2001. – № 1. – 99–104 с.
16. *Худяков А.И.* Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть / А.И. Худяков. – Алматы, ТОО “Издательство “Норма-К”, 2002. – 272 с.

Отримано 14.08.2013